
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXII (2025), Ng 1
s. 245-256
doi: 10.36121/hkarolewska.22.2025.1.245

Henryka Karolewska
ORCID 0000-0002-9949-114X
(Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk)

Źródła i opracowania na temat historii ukraińskiej mniejszości w Kaliszu w okresie międzywojennym

Streszczenie: Autorka dokonuje przeglądu prac naukowych i monografii poświęconych ukraińskiej mniejszości w Kaliszu. Wiele z tych publikacji opiera się na badaniach archiwalnych oraz analizie prasy, oferując szczegółowy obraz życia emigrantów w międzywojniu. Ważnym aspektem będzie omówienie najnowszych opracowań, które poruszają kwestie ukraińskiej emigracji politycznej w Polsce, jej wpływu na życie społeczne oraz relacji z polskimi władzami i lokalną społecznością.

Słowa kluczowe: Kalisz, Stanica Ukraińska, Ukraińcy, Szczypiorno, obóz internowania

Sources and Studies on the History of the Ukrainian Minority in Kalisz in the Interwar Period

Annotation: The author will focus mainly on reviewing scientific works and monographs devoted to the Ukrainian minority in Kalisz. Many of these publications are based on archival research and analysis of the press, offering a detailed picture of the lives of emigrants in the interwar period. An important aspect will be the discussion of the latest studies that address the issues of Ukrainian political emigration in Poland, its impact on social life and relations with the Polish authorities and the local community.

Keywords: Kalisz, Ukrainian Station, Ukrainians, Szczypiorno, internment camp

W dwudziestoleciu międzywojennym Kalisz stał się ważnym ośrodkiem dla ukraińskiej mniejszości, szczególnie po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej, kiedy do miasta napłynęły liczne grupy emigrantów politycznych, w tym żołnierze Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL) oraz ich rodziny. Istotnym aspektem badań nad tą grupą są dostępne publikacje, artykuły oraz różnorodne źródła, które umożliwiają szczegółowe odtworzenie jej losów w Kaliszu.

Celem niniejszego artykułu jest przegląd najważniejszych opracowań naukowych, materiałów archiwalnych oraz prasy specjalistycznej i lokalnej, dotyczących działalności i wkładu społeczności ukraińskiej w życie Kalisza w latach 1918-1939. Ważnym aspektem będzie omówienie najnowszych opracowań, które poruszają kwestie ukraińskiej emigracji politycznej w Polsce w międzywojniu, jej wpływu na życie społeczne oraz relacji z polskimi władzami i lokalną społecznością. Omawiany temat przybliżyła już w 2022 r. kaliska badaczka i regionalistka Monika Sobczak-Waliś w swym wykładzie w ramach projektu „Kaliski wymiar relacji polsko-ukraińskich” realizowanego m.in. przez Polskie Towarzystwo Historyczne – Oddział w Kaliszu i Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli w Kaliszu¹. Wyniki jej badań co do zasobów archiwalnych będą także wykorzystane w niniejszej pracy, która skupi się na przedstawieniu różnych typów źródeł, w tym poszczególnych opracowań, dotyczących Ukraińców w Kaliszu w międzywojniu. Ponadto zostaną omówione niektóre z najważniejszych publikacji polskojęzycznych z ostatnich kilkudziesięciu lat.

Opracowania naukowe

Wstępne zapoznanie się ze źródłami omawianej tematyki umożliwia lektura czterotomowej *Bibliografii historii Kalisza* pod red. Ewy Andrysiak, wydawanej przez Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk (dalej KTPN)². Rejestruje ona różnorodne materiały, w tym naukowe, dotyczące historii miasta do 1945, a zidentyfikowane do 2007 r. Dodać można, że źródła wydane po tym czasie uwzględnione zostaną w opracowywanym obecnie przez KTPN tomie 5 wspomnianej bibliografii.

I tak, wśród opracowań naukowych dotyczących ukraińskiej mniejszości w Kaliszu w latach 1918-1939, szczególne miejsce zajmują prace zmarłego w 2023 r. wybitnego badacza dr. Aleksandra Kolańczuka³. Jego niewielka książeczka *Internowani żołnierze armii UNR w Kaliszu 1920-1939*, wydana w 1995 r.⁴ to jedno z pierwszych opracowań, kompleksowo opisujących losy ukraińskich żołnierzy po wojnie polsko-bolszewickiej, życie w obozach internowania, warunki bytowe, a także organizację życia społeczno-kulturalnego w Stanicy Ukraińskiej. Autor zamieścił biogramy najbardziej znanych dowódców armii ukraińskiej i obozowych działaczy kulturalno-oświatowych. Opracowanie wyróżnia się też bogatym materiałem ikonograficznym. Z kolei w 2006 r. artykuł tego samego autora *Ukraińcy i ich życie w Kaliszu w latach 1920-1939*⁵ znalazł się w publikacji *Kalisz – miasto otwarte. Mniejszości narodowe i religijne w dziejach Kalisza i ziemi kaliskiej* pod red. Krzysztofa Walczaka i Ewy Andrysiak, będącej pokłosiem konferencji zorganizowanej przez Kaliskie Towarzystwo Przyja-

¹ M. Sobczak-Waliś, *Źródła i materiały do dziejów mniejszości ukraińskiej w Kaliszu*, Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli w Kaliszu. [Film]. [on-line:] <https://www.facebook.com/watch/?v=1478113279362191-26.02.2025>.

² *Bibliografia historii Kalisza*, red. Ewa Andrysiak, t. 1-4, Kalisz 2002-2007.

³ Pogrzeb doktora Aleksandra Kolańczuka [on-line:] <https://www.pninstytut.org/pl/pogrzeb-doktora-aleksandra-kolanczuka/> - 26.02.2025.

⁴ A. Kolańczuk, *Internowani żołnierze armii UNR w Kaliszu 1920-1939*, Lwów etc., 1995.

⁵ Tenże, *Ukraińcy i ich życie w Kaliszu w latach 1920-1939*, [w:] *Kalisz – miasto otwarte: mniejszości narodowe i religijne w dziejach Kalisza i ziemi kaliskiej*, Kalisz 2005, s. 80-101.

ciół Nauk w 2001 r. Swoje kolejne prace badacz wydawał w Południowo-Wschodnim Instytucie Naukowym w Przemyślu. I tak w wydany w 2009 r. słowniku *Ukraińscy generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920-1939*⁶, A. Kolańczuk koncentruje się na biografiami wybitnych generałów ukraińskich, którzy działali na emigracji. Kilkudziesięciu z nich było związanych z Kaliszem, na uwagę wśród nich zasługuje wielu, choćby postać generała Pawła Szandruka – bohatera kampanii wrześniowej 1939 r., który po wojnie został odznaczony przez Rząd Emigracyjny w Londynie Orderem *Virtuti Militari* czy gen. Marka Bezruczki, bohatera wojny 1920 r. i obrońcy Zamościa, autora licznych książek i artykułów w prasie wojskowej. Inną kluczową postacią jest gen. Wiktor Kuszcz, który odgrywał znaczącą rolę w życiu ukraińskiej diaspory w Kaliszu, redagując ukraińskie czasopismo „Tabor”.

Natomiast w 2017 r. A. Kolańczuk opublikował obszerną pracę *Ukraińscy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym w II RP*⁷ zawierającą 165 biogramów Ukraińców, którzy wnieśli swój wkład w polską naukę, kulturę, ekonomię, politykę, życie publiczne i obronę polskiej państwowości; aż połowa z nich była związana z Kaliszem. W gronie wyróżniających się postaci znaleźć można m.in.: Stefana Skrypnika (1898-1993) – posła na Sejm RP, wiceprezydenta miasta Równe, działacza samorządowego i spółdzielczego, od II wojny światowej hierarchę kościoła prawosławnego (jako Mściśław I – patriarcha prawosławny Kijowa i całej Ukrainy); Jewhena Małaniuka – jednego z najwybitniejszych poetów i publicystów ukraińskich, w obozie w Szczypiornie współpracującego m.in. z poetą i tłumaczem Leonardem Podhorskim-Okolowem, a przez niego z Jarosławem Iwaszkiewiczem i innymi skamandrytami. Co ważne, A. Kolańczuk uwzględnił w swej monografii rolę kobiet. Przedstawił losy m.in.: Marty Kornyleckiej (1898-1942) – artystki teatru; Heleny Łewczenko (1899-1963) – działaczki społecznej, siostry miłosierdzia Czerwonego Krzyża; Marii Urban-Wowk (1892-1973) – akuszerki, działaczki społecznej czy Hali-ny Zmijenko-Senyszyn (1918-2003) – dziennikarki, publicystki i działaczki społeczno-kulturalnej.

Zainteresowanie tematyką obecności Ukraińców w Kaliszu znajduje odzwierciedlenie również w pracach Emiliana Wiszki i Zbigniewa Karpusa. W monografii E. Wiszki *Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939*, wydanej nakładem toruńskiej oficyny Mado⁸, znalazł się rozdział *Kalisz – centrum życia społeczno-kulturalnego ukraińskiej emigracji politycznej w Polsce 1921-1939*. Wiszka jest również autorem opracowania *Stanica Ukraińska w Kaliszu (1924-1939)*, zamieszczonego w opublikowanej przez Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej księdze jubileuszowej *Polska – Ukraina. Osadczyk*⁹ pod red. Bogumiły Berdychowskiej i Oli Hnatiuk. Ukazuje w niej różnorodność działań

⁶ Tenże, *Ukraińscy generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920-1939. Słownik biograficzny*, Przemyśl 2009.

⁷ Tenże, *Ukraińscy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym w II RP*, Przemyśl 2017.

⁸ E. Wiszka, *Kalisz – centrum życia społeczno-kulturalnego emigracji politycznej w Polsce 1921-1939* [w:] *Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939*, Toruń 2004, s. 287-370.

⁹ Tenże, *Stanica Ukraińska w Kaliszu (1924-1939)* [w:] *Polska – Ukraina. Osadczyk*, red. B. Berdychowska i O. Hnatiuk, Lublin 2007, s. 137-180.

prowadzonych przez mieszkańców w Stanicy – jednym z najważniejszych ośrodków ukraińskiej emigracji w Polsce – od działalności kulturalnej, przez szkolnictwo, po aktywność polityczną oraz relacje z innymi narodowościami zamieszkującymi Kalisz.

Natomiast Zbigniew Karpus jest autorem artykułu *Stanica Ukraińska w Kaliszu centrum ukraińskiego życia społeczno-wojskowego na emigracji w Polsce w latach 1924-1939*, opublikowanego w 1997 r. w lubelskiej księdze jubileuszowej *Na przelomie stuleci. Naród – Kościół – państwo w XIX i XX wieku*¹⁰. Do tego zagadnienia badacz powrócił też w swoim tekście *Ukraiński sojusznik Polski w wojnie 1920 roku. Walka oddziałów Ukraińskiej Republiki Ludowej u boku Wojska Polskiego i ich dalsze losy*¹¹, rozszerzając perspektywę badawczą i podkreślając rolę Stanicy w kontekście współpracy polsko-ukraińskiej.

Z kolei Michał Jarnecki w artykule *Kartka z dziejów ukraińskiej emigracji w Kaliszu w połowie lat trzydziestych XX w.*¹² drukowanym w „Roczniku Kaliskim” zwrócił uwagę m.in. na polityczne wyzwania, z jakimi mierzyła się ukraińska mniejszość, w tym naciski ze strony władz oraz bolszewicką agitację, która miała na celu osłabienie ukraińskiego ruchu emigracyjnego.

Rozdział dotyczący m.in. Ukraińców w Kaliszu z pewnymi odniesieniami do międzywojnia znalazł się w opublikowanej w 2012 r. przez KTPN książce Sławomira Przygodzkiego *Kalisz wielokulturowy*¹³.

Omawiając źródła dotyczące międzywojennych losów ukraińskiej diaspory w Kaliszu wskazać można na istotny, a często pomijany aspekt, jaki stanowił sport w obozach internowania. Wielu informacji na ten temat dostarcza Julian Jaroszewski w swojej pracy w języku angielskim opublikowanej w 2020 r. w czasopiśmie „Sport Turystyka. Środkowoeuropejskie Czasopismo Naukowe”¹⁴. Jak podaje, największą popularnością wśród internowanej ludności ukraińskiej cieszyły się gry zespołowe (piłka nożna i siatkówka). W Kaliszu zorganizowano kilka zawodów, m.in. w szermierce, lekkiej atletyce oraz zapasach. W latach dwudziestych XX w. działały tu również szkoły gimnastyki i szermierki przy 3. Żelaznej Dywizji URL. Aktywność sportowa internowanych wspierana była przez organizację YMCA, organizującą kilkakrotnie zawody. Sport, poza wpływem prozdrowotnym, podtrzymywał zdolność bojową, stabilizował stan emocjonalny internowanych, a przede wszystkim integrował środowisko ukraińskie. Tematykę tę podjęło także dwoje uczonych: Igor Sribniak i Marina Palienko. w artykule *Sport w obozowej codzienności internowanych żołnierzy*

¹⁰ Karpus Z., *Stanica Ukraińska w Kaliszu centrum ukraińskiego życia społeczno-wojskowego na emigracji w Polsce w latach 1924-1939* [w:] *Na przelomie stuleci: Naród - Kościół - państwo w XIX i XX wieku. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Ryszardowi Benderowi*, red. M. Piotrowski, Lublin 1997, s. 407-415.

¹¹ Tenże, *Ukraiński sojusznik Polski w wojnie 1920 roku. Walka oddziałów Ukraińskiej Republiki Ludowej u boku Wojska Polskiego i ich dalsze losy*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, nr 7-8, s. 16-33.

¹² M. Jarnecki, *Kartka z dziejów ukraińskiej emigracji w Kaliszu w połowie lat trzydziestych XX w.*, „Rocznik Kaliski” t. 30 (2004/2005), s. 101-112.

¹³ S. Przygodzki, *Ukraińcy* [w:] *Kalisz wielokulturowy*, Kalisz 2012, s. 109-111, 124-125.

¹⁴ J. Jaroszewski, *Physical activity of Ukrainian people interned in camps on the territory of the province of Łódź in the years 1920-1938*, „Sport i Turystyka. Środkowoeuropejskie Czasopismo Naukowe” 2020, t. 3, nr 3, s. 24-30.

*Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej (Strzałkowo – Kalisz – Szczypiorno) 1921-1922 r.*¹⁵ drukowanym w tomie 9. rocznika „Polonia Maior Orientalis”.

Opracowanie tych samych autorów *Życie codzienne internowanych żołnierzy Armii URL w Kaliszu w latach 1921-1924* zamieszczone w „Przeglądzie Archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej”¹⁶ w 2020 r. dostarcza informacji na temat codziennych wyzwań, z jakimi musieli się mierzyć Ukraińcy w obozach. Autorzy analizują warunki życia internowanych, m.in. problemy związane z aprowizacją w obozie, złe warunki sanitarne, epidemie, niedostatek materialny, trudności w kontaktach z lokalną społecznością, izolację oraz poddanie wrogiej agitacji władz bolszewickich.

Ten sam duet badaczy zajął się również jednym z kluczowych elementów integracji społeczności ukraińskiej, jakim była działalność oświatowa. Efektem ich badań jest publikacja *Placówki oświatowe w obozie internowanych żołnierzy armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w Szczypiornie w latach 1922-1923. Na podstawie obozowego czasopisma „Ukraiński Surmacz”, która znalazła się na łamach „Polonia Maior Orientalis” w 2023 r.*¹⁷ Za uzupełnienie dotychczasowych badań uznać można jedną z najnowszych publikacji, czyli artykuł Jewhena Sinkewycza *Ukraińscy emigranci polityczni w Kaliszu i Piotrkowie Trybunalskim w latach 1920-1930 w świetle źródeł archiwalnych*¹⁸, który ukazał się w kwartalniku „Nowa Polityka Wschodnia” w 2024 r.

Jednym z tematów, który od lat znajduje się w polu uwagi badaczy emigracji ukraińskiej w międzywojniu jest cmentarz wojskowy w Szczypiornie – jedno z najważniejszych miejsc pamięci dla Ukraińców w Polsce. Jemu to A. Kolańczuk poświęcił w 1999 r. artykuł w jednym z numerów kwartalnika „Polski Żołnierz Prawosławny”¹⁹, by po 4 latach w swojej pracy *Nekropolie i groby uczestników ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917-1921*²⁰ opisać go szczegółowo, tworząc katalog nagrobków i pomników oraz zestawienie biogramów osób tam pochowanych, w tym ponad 80 biogramów żołnierzy związanych z Kaliszem, jednocześnie analizując symbolikę tych miejsc.

Wśród innych prac wymienić można artykuł Arkadiusza Pacholskiego *Cmentarz ukraiński w Kaliszu-Szczypiornie*²¹ zamieszczony na łamach paryskiej „Kultury”

¹⁵ I. Sribniak, M. Palienko, *Sport w obozowej codzienności internowanych żołnierzy Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej (Strzałkowo - Kalisz - Szczypiorno) 1921-1922 r.*, „Polonia Maior Orientalis. Studia z dziejów Wielkopolski Wschodniej” 2022, t. 9, s. 117-128.

¹⁶ I. Sribniak, M. Palienko, *Życie codzienne internowanych żołnierzy Armii URL w Kaliszu w latach 1921-1924 (według materiałów z archiwów polskich i ukraińskich)*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2020, t. 13, s. 185-202.

¹⁷ I. Sribniak, M. Palienko, *Placówki oświatowe w obozie internowanych żołnierzy armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w Szczypiornie w latach 1922-1923. Na podstawie obozowego czasopisma „Ukraiński Surmacz”, „Polonia Maior Orientalis. Studia z dziejów Wielkopolski Wschodniej” 2023, t. 10, s. 115-123.*

¹⁸ J. Sinkewycz, *Ukraińscy emigranci polityczni w Kaliszu i Piotrkowie Trybunalskim w latach 1920-1930 w świetle źródeł archiwalnych*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2024, nr 1(40), s. 166-185.

¹⁹ A. Kolańczuk, *Cmentarz wojskowy w Szczypiornie k/Kalisza. (Od 1929 roku Ukraiński Cmentarz Wojskowy)*, „Polski Żołnierz Prawosławny”, 1999, nr 3 (20), s. 12-15.

²⁰ Tenże, *Nekropolie i groby uczestników ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917-1921*, Przemysł 2003.

²¹ A. Pacholski, *Cmentarz ukraiński w Kaliszu-Szczypiornie*, „Kultura” (Paryż) 1999, nr 5, s. 116-117.

z 1999 r., dwujęzyczną ilustrowaną broszurę *Cmentarz ukraiński w Kaliszu*²² według projektu Piotra Dygula wydaną przez Urząd Miejski w Kaliszu w 2003 r. czy artykuł Macieja Błachowicza. *Pozostały tylko mogiły. Ukraiński cmentarz wojskowy w Szczypiornie* drukowany w jednym z numerów lokalnego miesięcznika „Kalisia Nowa” z 2007 r. Nekropolii poświęcił też rozdział Stanisław Małyszko w wydanej przez Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej bogato ilustrowanej obszernej publikacji *W krainie pamięci. Kaliskie cmentarze i miejsca pochówku dawniej i dziś*²³.

Pełniejsze zrozumienie funkcjonowania ukraińskiej diaspory oraz jej wkładu w lokalne życie społeczne i polityczne wymaga uwzględnienia prasy obozowej, ukazującej się w Kaliszu.

E. Wiszka, którego badania już wcześniej przywoływano, opublikował w „Roczniku Kaliskim” artykuł *Prasa obozowa żołnierzy armii URL internowanych w Kaliszu i Szczypiornie w latach 1920-1924*²⁴, w którym szczegółowo przedstawił działalność wydawniczą prowadzoną w obozach. W 2001 r. jego monografia *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939*²⁵, wydana przez Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, dostarczyła kompleksowego opisu ponad dwudziestu tytułów prasowych, zakładanych w Kaliszu, jak i przeniesionych tu z innych ośrodków internowania.

Godne odnotowania są także badania Julii Golubnichy-Slenchak, która w artykule *Potencjał źródłowy materiałów ukraińskiego czasopisma prawosławnego „Religijno-Naukowy Wistnyk” (wydawanego w Aleksandrowie Kujawskim – Szczypiornie w latach 1921-1923)*²⁶, opublikowanym w tomie „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, poddała analizie zawartość pierwszego na świecie prawosławnego czasopisma w języku ukraińskim.

Warto też wspomnieć o tekście Jarosława Syrnyka poświęconym konspiracyjnym strukturom obozowym w Kaliszu i Szczypiornie oraz Stancji Ukraińskiej, który znalazł się w „Zeszytach Naukowych Studenckiego Koła Ukrainoznawczego Uniwersytetu Wrocławskiego”²⁷.

Natomiast aspekt działalności oświatowej w obozach internowania prowadzonej dla studentów m.in. w Kaliszu i Szczypiornie znalazł się w polu badawczym Oleny Gumeniuk. W artykule opublikowanym w kwartalniku „Historia i Polityka”²⁸

²² *Cmentarz ukraiński w Kaliszu*, projekt i skład P. Dygul, Kalisz 2003. Tekst w języku polskim i rosyjskim.

²³ S. Małyszko, *Cmentarz żołnierski, później ukraiński cmentarz wojskowy w Szczypiornie [w:] W krainie pamięci. Kaliskie cmentarze i miejsca pochówku dawniej i dziś*, Kalisz 2021, s. 241-248.

²⁴ E. Wiszka, *Prasa obozowa żołnierzy armii URL internowanych w Kaliszu i Szczypiornie w latach 1920-1924*, „Rocznik Kaliski” t. 26 (1996/1997), s. 153-168. Zob. też: Tenże, *Prasa wojsk Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920-1924 [w:] Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka, Toruń 1997, s. 309-329.

²⁵ Tenże, *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939*, Toruń 2001.

²⁶ J. Golubnichy-Slenchak, *Potencjał źródłowy materiałów ukraińskiego czasopisma prawosławnego „Religijno-Naukowy Wistnyk” (Aleksandrów Kujawski-Szczypiorno) w latach 1921-1923*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 113 (2020), s. 169-186.

²⁷ J. Syrnyk, *Struktury nielegalne w obozach internowanych żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w Kaliszu i Szczypiornie oraz Stancji Ukraińskiej w Kaliszu (1921-1939)*, „Zeszyty Naukowe Studenckiego Koła Ukrainoznawczego Uniwersytetu Wrocławskiego” 1994, nr 2, s. 7-9.

²⁸ O. Gumeniuk, *Kulturalno-oświatowa działalność w obozach internowanych w Polsce w kontekście ukra-*

zajęła się m.in. funkcjonowaniem Szkoły Oficerskiej w Kaliszu, doksztalcaniem kadry oficerskiej na Akademickich Kursach Sztabu Generalnego Armii URL w Kaliszu, organizacją sieci kursów maturalnych i przygotowawczych do studiów wyższych oraz stworzeniem sieci gimnazjów obozowych, w tym gimnazjum skautów (*plastunów*) z internatem w Szczypiornie i Kaliszu.

Ciekawe źródło informacji, a zarazem świadectwo życia mniejszości ukraińskiej w Kaliszu i jej wkładu w lokalną historię stanowią artykuły prasowe z lat 1918-1939, dostępne już dzięki digitalizacji w wielu bibliotekach cyfrowych. Lokalne dzienniki, takie jak „Gazeta Kaliska”, „Echo Kaliskie Ilustrowane”, „Express Kaliski”, „ABC Kaliskie”, „Goniec Kaliski” czy „Przegląd Kaliski” informowały o działalności ukraińskich stowarzyszeń, podejmowanych przez nie inicjatywach społecznych i kulturalnych, a także o relacjach Ukraińców z polską społecznością i władzami.

Przykładowo godne uwagi są obszernie rozważania jednego z redaktorów „Przeglądu Kaliskiego” pt. *Sprawa ukraińska w Polsce*²⁹ drukowane w 1922 r. Kilka miesięcy później ten sam „Przegląd” zamieścił relację z *Wystawy obrazów malarzy Ukraińców*³⁰. W gazetach systematycznie relacjonowano obchody świąt polskich i ukraińskich oraz uroczystości żałobne w Stanicy z okazji rocznic śmierci atamana Symona Petlury³¹ czy Józefa Piłsudskiego³². Pojawiało się też coraz więcej recenzji spektakli teatralnych czy muzycznych prezentowanych w Stanicy³³.

W prasie nie brak relacji dotyczących wyzwań, z jakimi zmagala się ukraińska społeczność. Przykładowo, „Goniec Kaliski” w 1922 r. informował o próbie samobójczej w wyniku konfliktów w obozie internowanych nr 10, tytułując tekst *Chciał zginąć z honorem*³⁴. W „Echu Kaliskim” z 1936 r. na temat procesu sądowego przeciwko kierownikowi szkoły ukraińskiej³⁵. W tym kontekście interesujące są publikacje „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego”³⁶ z 1934 r. o dwóch wydanych wówczas książkach na temat zabójstwa oficera ukraińskiego w Szczypiornie i działalności O.U.N. – Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów: *Kto zabił pułkownika Otmarsztejna?* Romana Suszki, wydana w Pradze oraz *Nieudana rehabilitacja Suszki – mordercy byłego pułkownika Mikołaja Czebotarewa*, wydana w Warszawie. Dokumentując zarówno wyzwania, napięcia wewnętrzne i zewnętrzne, jak i sukcesy ukraińskiej społeczności, prasa lokalna stano-

ńskiej studenckiej emigracji, „Historia i Polityka” 2014, nr 11 (18), s. 117-124.

²⁹ Wit, *Sprawa ukraińska w Polsce*, „Przegląd Kaliski” (dalej PK) 1922, nr 5, s. 1-3.

³⁰ Zet, *Wystawa obrazów malarzy Ukraińców*, „PK” 1922 nr 18, s. 19. Byli to: Omalczenko, Szczerbak, Żukow.

³¹ W drugą rocznicę śmierci Petlury, „ABC Kaliskie” 1928 nr 145, s. 3 i podobne teksty w innych dziennikach.

³² Uroczystości żałobne w pierwszą rocznicę śmierci Wodza Narodu Polskiego ś.p. Józefa Piłsudskiego w Stanicy Ukraińskiej, „Express Kaliski” 1936, nr 141, s. 8.

³³ Przykładowo *Świetny dramat na scenie teatru w stancy*, „Express Kaliski” 1937, nr 167, s. 8 o dramacie „Daj sercy wolę – zaprowadzi w niewolę” czy tekst o spektaklu „A młodość nie wróci...”, w wykonaniu amatorów pod kierunkiem malarza P.T. Terszczenki. T.P. *Z życia emigracji ukraińskiej w Kaliszu*, „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1939, nr 140, s. 5.

³⁴ *Chciał zginąć z honorem*, „Goniec Kaliski” 1922, nr 4, s. 2.

³⁵ *Z życia emigracji ukraińskiej w Kaliszu*, „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1936, nr 167, s. 8.

³⁶ R. Suszko i M. Czebotariw, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1934, nr 1 (36), s. 10; *List do redakcji M. Czebotarewa*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1934, nr 2 (37), s. 8.

wi niewyczerpane źródło informacji dla badaczy, w tym dla bibliografów pracujących nad kolejnym tomem wspomnianej już *Bibliografii historii Kalisza*.

Źródła archiwalne

Z pewnością najcenniejszym źródłem pierwotnym do badania historii ukraińskiej diaspory w międzywojniu są materiały archiwalne. W tym kontekście szczególne znaczenie mają zasoby Archiwum Państwowego w Kaliszu. Wśród nich jednym z kluczowych zespołów jest Zespół Starostwo powiatowe 1918-1939³⁷. Zawiera on materiały o obozie w Szczypiornie, m.in. sprawy związane z bezpieczeństwem i nadzorem policyjnym nad niektórymi osobami tam przebywającymi, korespondencję dotyczącą przyznawania pożyczek, zapomóg, działaniem parafii prawosławnej, spisy mieszkańców Kalisza z podziałem na narodowości, a także wykazy uczniów, czy sprawy związane z działalnością stowarzyszeń, np. protokół z zebrania grupy inicjatywnej ukraińskich emigrantów hafciarzy, regulamin komitetu niesienia pomocy materialnej ukraińskiej cerkwi prawosławnej, zaproszenia na uroczystości itp. Z kolei zespół „Akta miasta Kalisza” gromadzi m.in. materiały dotyczące spraw budowlanych związanych z urządzaniem i funkcjonowaniem Stanicy, np. zwolnienia od podatków, budowy infrastruktury przy ul. Obozowej, urządzenia fabryki koronek klockowych³⁸. Kolejny interesujący, choć mniejszy zespół to Komenda Powiatowa Policji Państwowej oraz Zespół ksiąg i akt hipotecznych sądów w Kaliszu, gdzie znajdziemy kwestie własnościowe³⁹.

Drugi ważny zasób to materiały Archiwum Państwowego w Łodzi – akta zespołu Urzędu Wojewódzkiego Łódzkiego z lat 1918-1939. Tutaj w Aktach Wydziału Ogólnego⁴⁰ znajduje się korespondencja dotycząca powojennej odbudowy oraz sprawy nadzoru nad ludnością na terenie województwa łódzkiego, do którego Kalisz wraz z powiatem należał do marca 1938 r. Mamy więc kwestie takie jak: nadania lub pozbawienia obywatelstwa, sprawy wyznaniowe, dotyczące paszportów oraz cudzoziemców. Z kolei materiały na temat kaliskich stowarzyszeń znajdują się w licznie zachowanych archiwaliach Wydziału Społeczno-Politycznego. Kilka tomów odnosi się do kaliskich stowarzyszeń emigracji ukraińskiej, są to np. Teczki rejestracyjne zawierające m.in. statuty i składy osobowe zarządów, a pośród nich Towarzystwa Samopomocy Emigrantom z Ukrainy w Województwie Łódzkim w Kaliszu z lat 1925-1934 i dalej 1937-1939 oraz statut Ukraińskiego Stowarzyszenia Pomocy Emigrantom z Ukrainy w Kaliszu z lat 1934-1935.

Natomiast w zasobie Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie w kolekcji Wojskowe Biura Historyczne badaczy może zainteresować zespół akt Obóz internowanych nr 5 Szczypiorno⁴¹. Tam w 4 zachowanych jednostkach archiwalnych

³⁷ Archiwum Państwowe w Kaliszu (dalej APK), Starostwo powiatowe 1918-1939, sygn. 187-189.

³⁸ APK, Akta miasta Kalisza, sygn. 1721.

³⁹ APK, Komenda Powiatowa Policji Państwowej, sygn. 21; Księgi i akta hipoteczne sądów w Kaliszu, sygn. 402.

⁴⁰ Archiwum Państwowe w Łodzi, Urząd Wojewódzki Łódzki 1918-1939, sygn. 410, 414.

⁴¹ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej CAW), Wojskowe Biuro Historyczne, Obozy Jenieckie, Obóz internowanych nr 5 Szczypiorno, sygn. I.336.4.

znajdują się: rozkazy, zarządzenia, sprawozdania oraz dokumentacja personalna i finansowa żołnierzy służb wartowniczych, karty ewidencyjne jeńców wojennych oraz księga ewidencyjna komendy obozu. Interesująca wydaje się dokumentacja pozwalająca poznać strukturę organizacyjną i działalność armii ukraińskiej oraz późniejsze losy byłych jej członków. Znajdziemy ją w grupie zespołów „Sprzymierzonej Armii Ukraińskiej 1918-1939, głównie w zespole Stanica Kalisz”⁴². Akta głównie w języku ukraińskim zawierają rozkazy dowództwa oddziałów wojskowych internowanych w obozie, korespondencję z władzami polskimi, sprawy gospodarcze, obszerną dokumentację finansową, w tym imienne listy osób otrzymujących zapomogi finansowe, listy płac pracowników sztabu i personelu pedagogicznego działającej w Kaliszu szkoły im. Tarasa Szewczenki. Ciekawe są nie tylko opracowania z dziedziny nauk wojskowych, ale i materiały związane z działalnością popularyzatorską, zwłaszcza pojedyncze egzemplarze prasy, m.in. miesięcznika „Tabor”, satyrycznych tygodników „Oko” i „Sycz” czy tygodnika „Syn Ukrainy”. W obszernym zespole „Akt oddziału II” znajdziemy dokumenty dotyczące działalności Ukraińskiego Centralnego Komitetu w Rzeczypospolitej i protokół konferencji odbytej w dniu 2 kwietnia 1936 r. w sprawie zmiany organizacji stancy ukraińskiej w Kaliszu. Dużą wartość mają materiały kontrwywiadowcze sporządzane na podstawie meldunków nadsyłanych z wydziału narodowościowego MSW, raportów z Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej oraz współpracujących informatorów. Na podstawie ich poufnych danych sporządzano akta dot. działalności założonego w Kaliszu Związku byłych wojskowych ukraińskich, rozstrzygnięcia w sprawach pomocy finansowej dla inwalidów armii petlurowskiej oraz możliwości przyjęcia oficerów ukraińskich do wojska polskiego. Akta zawierają też sprawy karne prowadzone przez sąd okręgowy w Kaliszu w stosunku do zamieszkujących stanicę Ukraińców.

Na koniec warto wspomnieć o unikatowym źródle ze zbiorów Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej. Chodzi tu o *Album ojca Hermana Kariakina* – proboszcza parafii prawosławnej w Kaliszu od 1924 r. W tym samym roku przy ul. Obozowej zaczęła funkcjonować stanica. W liczącym 35 kart, w tym 145 fotografii albumie, dokumentującym przede wszystkim życie parafii, znalazło się kilka unikatowych zdjęć ze stancy. Pisze o tym Anna Tabaka w artykule opublikowanym w „Zeszytach Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” w 2023 r.⁴³

Podsumowanie

Krótką analizą omawianych źródeł różnorodnych pod względem treści i formy dowodzi, że historia ukraińskiej mniejszości w Kaliszu w latach 1918-1939 to intrygujący i bogaty temat. Dzięki opracowaniom naukowym, badaniom archiwaliów czy przeglądowi prasy mamy wieloaspektowe spojrzenie na życie tej społeczności, mo-

⁴² CAW, Wojskowe Biuro Historyczne, Sprzymierzona Armia Ukraińska 1918-1939, Stanica Kalisz, sygn. I.380.13.

⁴³ A. Tabaka, *Fotografie z życia parafii prawosławnej w Kaliszu okresu międzywojennego. Album o. Hermana Kariakina ze zbiorów Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu jako źródło do badań historii społeczno-politycznej*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 2023, Nr 23, s. 155-175.

gąc je odtwarzać i inspirować kolejnych badaczy również w szerszych badaniach nad tym zagadnieniem. Ich opracowania rzucają światło na funkcjonowanie m.in. Stancyi Ukraińskiej, jej wpływ na integrację diaspory ukraińskiej oraz znaczenie w kształtowaniu życia kulturalnego i edukacyjnego internowanych.

BIBLIOGRAFIA – REFERENCES

Archival sources:

Archiwum Państwowe w Kaliszu:
Akta Miasta Kalisza, sygn. 1721.
Komenda Powiatowa Policji Państwowej, sygn. 21
Księgi i akta hipoteczne sądów w Kaliszu, sygn. 402.
Starostwo powiatowe 1918-1939, sygn. 187-189.
Archiwum Państwowe w Łodzi, Urząd Wojewódzki Łódzki 1918-1939, sygn. 410, 414.
Centralne Archiwum Wojskowe (dalej CAW), Wojskowe Biuro Historyczne
Obozy Jenieckie, Obóz internowanych nr 5 Szczypiorno, sygn. I.336.4.
Sprzymierzona Armia Ukraińska 1918-1939, Stanica Kalisz, sygn. I.380.13.

Printed sources:

Bibliografia historii Kalisza, red. Ewa Andrysiak, t. 1-4. Kalisz 2002-2007.
Świętyny dramat na scenie teatru w stancyi, „Express Kaliski” 1937, nr 167, s. 8.
T.P., *Z życia emigracji ukraińskiej w Kaliszu*, „Echo Kaliskie Ilustrowane” 1939, nr 140, s. 5.
Uroczystości żałobne w pierwszą rocznicę śmierci Wodza Narodu Polskiego ś.p. Józefa Piłsudskiego w Stancyi Ukraińskiej, „Express Kaliski” 1936, nr 141, s. 8.
W drugą rocznicę śmierci Petlury, „ABC Kaliskie” 1928 nr 145, s. 3.
Wit, „Sprawa ukraińska w Polsce”, „Przegląd Kaliski” 1922 nr 5, s. 1-3.
Zet, *Wystawa obrazów malarzy Ukraińców*, „Przegląd Kaliski” 1922 nr 18, s. 19.

Studies:

Cmentarz ukraiński w Kaliszu, projekt i skład P. Dygul. – Kalisz 2003. Tekst w języku polskim i rosyjskim.
Golubnicha-Slenchak J., *Potencjał źródłowy materiałów ukraińskiego czasopisma prawosławnego „Religijno-Naukowy Wistnyk” (Aleksandrów Kujawski-Szczypiorno) w latach 1921-1923*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 113 (2020), s. 169-186.
Gumeniuk O., *Kulturalno-oświatowa działalność w obozach internowanych w Polsce w kontekście ukraińskiej studenckiej emigracji*, „Historia i Polityka”, 2014, nr 11 (18), s. 117-124.
Jarnecki M., *Kartka z dziejów ukraińskiej emigracji w Kaliszu w połowie lat trzydziestych XX w.*, „Rocznik Kaliski” t. 30 (2004/2005), s. 101-112.
Jaroszewski J., *Physical activity of Ukrainian people interned in camps on the territory of the province of Łódź in the years 1920-1938*, „Sport i Turystyka. Środkowoeuropejskie Czasopismo Naukowe”. 2020, t. 3, nr 3, s. 24-30.
Karpus Z., *Stanica Ukraińska w Kaliszu. Centrum ukraińskiego życia społeczno-wojskowego na emigracji w Polsce w latach 1924-1939 [w:] Na przelomie stuleci. Naród-Kościół-Państwo w XIX i XX wieku: księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Ryszardowi Benderowi*, red. Mirosław Piotrowski, 407-415, Lublin 1997.

- Karpus Z., *Ukraiński sojusznik Polski w wojnie 1920 roku. Walka oddziałów Ukraińskiej Republiki Ludowej u boku Wojska Polskiego i ich dalsze losy*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, nr 7-8, s. 16-33.
- Kolańczuk A., *Cmentarz wojskowy w Szczypiornie k/Kalisza. (Od 1929 roku Ukraiński Cmentarz Wojskowy)*, „Polski Żołnierz Prawosławny”, 1999, nr 3 (20), s. 12-15.
- Kolańczuk A., *Internowani żołnierze armii UNR w Kaliszu 1920-1939*, Lwów etc., 1995.
- Kolańczuk A., *Nekropolie i groby uczestników ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917-1921*, Przemysł 2003.
- Kolańczuk A., *Ukraińcy i ich życie w Kaliszu [w:] Kalisz – miasto otwarte. Mniejszości narodowe i religijne w dziejach Kalisza i ziemi kaliskiej*, red. K. Walczak, E. Andrysiak, Kalisz 2006, s. 80-102.
- Kolańczuk A., *Ukraińscy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym w II RP*, Przemysł 2017.
- Kolańczuk A., *Ukraińscy generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920-1939. Słownik biograficzny*, Przemysł 2009.
- Małyшко S., *Cmentarz żołnierski, później ukraiński cmentarz wojskowy w Szczypiornie [w:] Wkrainie pamięci. Kaliskie cmentarze i miejsca pochówku dawniej i dziś*, Kalisz 2021, s. 241-248.
- Pacholski A., *Cmentarz ukraiński w Kaliszu-Szczypiornie*, „Kultura” (Paryż) 1999, nr 5, s. 116-117.
- J. Sinkewycz, *Ukraińscy emigranci polityczni w Kaliszu i Piotrkowie Trybunalskim w latach 1920-1930 w świetle źródeł archiwalnych*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2024, nr 1(40), s. 166-185.
- Przygodzki S., *Ukraińcy [w:] Kalisz wielokulturowy*, Kalisz 2012, s. 109-111, 124-125.
- Sribniak I., Palienko M., *Placówki oświatowe w obozie internowanych żołnierzy armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w Szczypiornie w latach 1922-1923. Na podstawie obozowego czasopisma „Ukraiński Surmacz, „Polonia Maior Orientalis. Studia z dziejów Wielkopolski Wschodniej” 2023, t. 10, s. 115-123.*
- Sribniak I., Palienko M., *Sport w obozowej codzienności internowanych żołnierzy Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej (Strzałkowo - Kalisz - Szczypiorno) 1921-1922 r.*, „Polonia Maior Orientalis. Studia z dziejów Wielkopolski Wschodniej” 2022, t. 9, s. 117-128.
- Sribniak I., Palienko M., *Życie codzienne internowanych żołnierzy Armii URL w Kaliszu w latach 1921-1924 (według materiałów z archiwów polskich i ukraińskich)*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2020, t. 13, s. 185-202.
- J. Syrnyk, *Struktury nielegalne w obozach internowanych żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w Kaliszu i Szczypiornie oraz Stanicy Ukraińskiej w Kaliszu (1921-1939)*, „Zeszyty Naukowe Studentckiego Koła Ukrainoznawczego Uniwersytetu Wrocławskiego” 1994, nr 2, s. 7-9.
- Tabaka A., *Fotografie z życia parafii prawosławnej w Kaliszu okresu międzywojennego. Album o. Hermana Kariakina ze zbiorów Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu jako źródło do badań historii społeczno-politycznej*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 2023, z. 23, s. 155-175.
- Wiszka E., *Kalisz – centrum życia społeczno-kulturalnego emigracji politycznej w Polsce 1921-1939 [w:] Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939*, Toruń 2005, s. 287-370.
- Wiszka E., *Emigracja ukraińskiej w Polsce 1920-1939*, Toruń 2001.
- Wiszka E., *Prasa obozowa żołnierzy armii URL internowanych w Kaliszu i Szczypiornie w latach 1920-1924*, „Rocznik Kaliski” t. 26 (1996/1997), s. 153-168.
- Wiszka E., *Prasa wojsk Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920-1924 [w:] Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka, Toruń 1997, s. 309-329.
- Wiszka E., *Stanica Ukraińska w Kaliszu (1924-1939) [w:] Polska Ukraina Osadczuk. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Bohdanowi Osadczukowi w 85. rocznicę urodzin*, red. B. Berdychowska, O. Hnatiuk, Lublin 2007, s. 137-181.

Netography:

Pogrzeb doktora Aleksandra Kolańczuka [on-line:] <https://www.pninstytut.org/pl/pogrzeb-doktora-aleksandra-kolanczuka/> - 26.02.2025.

Sobczak-Waliś M., *Źródła i materiały do dziejów mniejszości ukraińskiej w Kaliszu*, Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli w Kaliszu. [Film]. [on-line:] <https://www.facebook.com/watch/?v=1478113279362191> - 26.02.2025.

